

RENAN ERNŐ.

— Második közlemény. —

III.

A keresztyénség és az izlam eredete.

Már 1849-ben azt írta Renan, hogy a XIX. század legjelentékenyebb munkája *A keresztyénség eredetének kritikai története* volna. Életének feladatává tette egy ily nagyszerű munka megírását. *Jézus életén* kezdette és a hetedik kötettel, *Marcus Aurelius* császárral, végezte. E művében gyakorlatilag óhajtá megmutatni, hogy képződik a vallás, hogy teremti meg az emberi szellem spontan működése. Ez az önkénytelen és öntudatlan működése az emberi szellemnek úgy van bemutatva, hogy bámulatra ragadja az olvasót, s habár itt-ott nem egy kifogásunk, kételyünk támadhat: nem győzzük eléggé csodálni a szerző, a prózairó és gondolkodó fényes tehetségét, a ki a hatvanas és hetvenes évek műveltebb közönségének érzését, gondolkodását legtalálóbban tudta kifejezni.

Renannak természetesen sok ellensége is volt. Az elsők közé a pusztuló idealistákat számíthatni, a harminczas, negyvenes évek összefoglaló, eszményi embereit. Az ő szabatos, határozott és egyenes logikájok nem gyönyörködhetett Renan kétértelmű, homályos, kitérő, hajlékony eszejárásán. Bár Hegel

épen az idealismus ragyogó napjaiban mutatta be és terjesztette el a fejlődés tanát, melyben a tegnapi igazság holnap már nem az, mely az örökös változást hirdeti az eszmék terén is. De még az oly idealista is, a ki elfogadta, épen összefoglaló gondolkodásánál fogva alig tudta elképzelni azt a sok finom árnyalatot, melylyel minden fejlődés jár. E bölcselemek tehát nem teheték magukévá Renan nézeteit. Noha megengedték az erkölcsi világ törvényszerűségét, egész lényüket felháborította az emberiség hőseinek, félisteneinek mythosi vagy legendai homályba burkolása. Minden idealista hajlandó rá, hogy *heroidershípper* hősimádó legyen. Nagyjait derült világításba szereti helyezni és leborulni előttük. Renan is ezt teszi, még pedig keserűdes fájdalom hangján, sentimentalis epedéssel szól Krisztusról és szent vallásáról; de az ő imádásáról a legtöbben szigorúan nyilatkoztak, kétségbevonták őszinteségét és mesterkelt, szenvelgő adoratióknak neveztek.

Renan ellenségeinek másik nagy osztálya a hatalmas egyházi orthodoxia híveiből került ki. Tudjuk, hogy az idealrealismus második felében a nagy nemzeti egység és központosság jut érvényre az országban, a nagy egyházi centralisatio a vallások életében. Ismeretes, mily hatalmas egység, hajthatlan orthodoxia jött létre a katolikus egyházban is. Ez az orthodox irány szívéből gyűlölte Renan habozó és határozatlan felfogását. Az idealrealismus minden felekezetnél, még a protestansoknál is, nem szereti a hitágazatok kétségségét, határozatlanságát. Neki szabatosan körülírt dogmák kellene, melyek nem tűrik a kétértelmű magyarázatot. Minő szívvel fogadhatta Renan szellemes kétértelműségeit egy ily orthodox lélek, nagyon könnyű elképzelnünk. A katolikus és protestans orthodoxia egyaránt fellázadt ellene. Természetes, hogy a legjobban zúgolódtak a katolikusok, s lelkes czáfolatokat bocsátottak világgá az Isten, az egyház, a tör-

ténelem, a moral nevében. A nagy közönség azonban más szemmel nézte Renan előadását, kivált a hetvenes évek embereinek nagyon tetszhetett az a határozatlan mystikus vallásos érzés, mely a bölcsész iratain előmlött. Jól esett nekik az a meleg, édes érzés, melyet nem tettek rideggé a merev dogmák, hanem lágyan elringatták benne a bölcsész gyönyörű sorai. Ezekből teljesen hiányzott minden orthodox kifakadás, bántó kárhoztatás. Még a hol könnyű és kedvező alkalma lett volna is reá, óvatosan került a szerző. Mint valódi realista, igazán gyöngéd, figyelmes és tapintatos volt. Az eszményi ember legtöbbször kíméletlen, egyenes logikája rögtön kárhoztat, gondolkodása fensőbb erkölcsi szempontból indul ki, míg a realista édes szavakkal tudja bemutatni eltérő nézeteit s bocsánatot látszik kérni, hogy más véleménye lehet. Renan kiváló mestere ennek az előadásnak. Mindig kesergő hangon jelezi, hogy tudományos működésével elidegeníti magától az emberiség nemesebb, jobb felét, a vallásos lelkeket.

De midőn Jézus életében és a keresztyénség megalakulásában szépen mutatja be Renan az emberiség spontaneitásának szerepét, mindjárt fölmerül az izlam kérdése, melyben alig van egy kis jelensége fajunk ez önkénytelen alkotásának. «Le kell mondani arról a kritikának, hogy biztosat tudhasson a vallásalapítók jelleméről és életrajzáról. Reájok nézve a legenda szövevénye egészen eltakarja a historiáét. Vajjon szépek vagy rútak, köznapiak vagy fenségesek voltak-e? Senki sem tudja. A nekik tulajdonított könyvek, az ajkaikra tett beszédek rendesen újabb fogalmazványok és sokkal kevésbé oktatnak arra bennünket, kik voltak ők, mint a módra, hogyan fogták fel tanítványaik az eszményt. Jellemök szépsége sem az övék, az emberiség tulajdona, mely az ő képére teremté őket. E szüntelen alkotó erőtől átalakítva, a legcsúnyább hernyóból is a leggyönyörűbb pillangó válhatik. Ez azonban nem áll Mahometre. Körülötte a legenda munkája gyöngé és

eredetiség nélküli. Mahomet valóban történeti személyiség: minden oldalról érinthetjük. A neve alatt reánk maradt könyv csaknem szóról-szóra magában foglalja beszédeit. Élete csak olyan biographia, mint más emberé, csodák és túlzások nélkül. Valóban az izlam alapítójának életrajza oly egyszerű, világos és közönséges, hogy nem gyönyörködhetik benne a költő. Egy-egy keresztyén szent legendája mily bájos mesékkel, idylli, majd fenséges képekkel szolgál az olvasónak! Mi ennek a magyarázata? kérdezzük Renantól. Megfelel kérdéseinkre. Az arab szellem szélső finomsága, nyílt és tiszta modora, az erkölcsök szabadsága nem kedvezett a vallás mythikus fejlődésének. Arábiában teljesen hiányzik azon elem, mely a mysticismust és mythológiát szüli. Sohasem tudta az Istenben meglátni a különféleséget, a többséget és a nemet, például az *istenő*, *istenasszony* kifejezés rémséges barbarismus volna a héberben. Jellemző vonásuk, hogy sohasem volt mythológiájok és epoeájok. Ezek csak oly népeknél lehetségesek, a melyeknél az Isten, az emberiség és a mindenség határai összefolynak. Ettől a pantheismustól nagyon messze esik a sémi szellem. Arábia különösen vagy elvesztette, vagy talán sohasem volt meg neki a természetfölötti inventio ajándéka.

E magyarázatban sok helyes, sok igaz van. A sémi szellem erősen általánosító, összefoglaló; ezért volt lehetséges, hogy a zsidók oly korán eljutottak az egyisteniség fogalmára. A mivel például a görögöknél alig félezzreddel Krisztus előtt s akkor is csak egyes gondolkodóknál találkozunk: azt a zsidók vallása gyönyörű mondákkal ékesítve másfél ezer év óta hirdette. De hogy a zsidóknak, araboknak nem lett volna mythosuk, nem hittek volna a sokisteniségben, s hogy a zsidók a realismus idején nem estek volna vissza a polytheismusba, épen az az összehasonlító nyelvészet czáfolta meg, melyre Renan annyira szeret hivatkozni. A zsidó nép ősidőkben szintén polytheista volt, noha összefoglaló természeténél fogva

nem annyira, mint a görög és más nyugoti faj. A kezdetleges ember nem is képes másképp felfogni a világot mint a polytheismus fényében. Ezt meg tudja érteni. A fejlődés magas színvonalán kell lennie, hogy az egyisten, az elvont, az ő világán kívül élő és még talán szellemistent megértse. Bármilyen összefoglaló tehetsége van a semitának, idáig bizonyosan csak évezredek alatt tudott eljutni.

Hogy a zsidó vallásban, az izlamban és később a protestantismusban kevés vagy nincs mythos, ennek magyarázatját főleg az uralkodó eszmében kell keresnünk. E vallások mind az idealismus napjaiban keletkeztek s oly ridegen körül voltak írva, az eszményiség bonczoló gondolkodása annyira lenyesett rólok minden mesészet, minden költőt, festőt és bájos vonást, hogy majdnem csupán a száraz igazság maradt meg. Az ébredő s utóbb gyarapodó realismus iparkodott egyet-mást visszahozni az érzékelhető elemekből, de mindez kevés volt.

Némileg mutatja ezt a protestantismus története. A XVI. század második tizedében támad a lutheranismus, pár évtizeddel később a rationalistikusabb calvinismus. Ezek még megtartják a Szentháromságot, Krisztus még az Isten fia; később keletkezik az unitariusok tana s utoljára a zsidózók, a szombatosok felekezete. Ez a legszélsőbb rationalismus. A XVII. század első negyedében már delére jut az idealrealismus, mindenütt a nagy nemzeti, vallási, nyelvi, irodalmi, erkölcsi stb. egységre törnek a haza fiai, katolikusok, lutheranusok és kalvinisták kegyetlenül pusztítják a zsidózókat s mellettök az unitariusokat és oly sikerrel hajtják végre kegyetlen munkájokat, hogy alig maradt magja a zsidózóknak, az unitariusok pedig, kik egész Erdélyt ellepték, még ma is csak 60,000-en vannak a széles magyar hazában, míg a korábban keletkezett és több mythosi elemet fentartó lutheranus és kálvinista felekezet, habár szintén sokat veszített az idealrealismus val-

lási és politikai egysége alatt, mégis elég jó erőben fentartotta magát. Azért nyugodtan elmondhatni, hogy bármily száraz és rideg, árnyalat nélküli az arab szellem, ha a realizmus alatt kezdődik és érvényre jut az izlam, mindenesetre lett volna benne egy kevés mythosi, érzéki elem, nem ugyan a beduinoknál, a kiket ma sem tudott megnyerni Mohammed religiója, hanem a városi araboknál.

Hogy az árja még az izlamot is be tudja népesíteni mythosi alakokkal, a perzsáknál látjuk, a kik nem levén semita faj, *a korán* mellett magukévá tették a hagyományt is és így legendai elemekkel ékesítették vallásukat. Van hőskölteményök is, *a Sah-náme*, nem epopoea vagy naiv eposz, melyben a nép saját őskorát istenei-, félistenei-, és hőseivel mutatja be, hanem mondák, harczias költemények, királyok és csataik egymásutánja, melybe itt-ott mythosi elem is vegyül. Szerzője *Firduszi*, midőn a régi dicsőséget rajzolja, nem idegen a tűzimádó perzsa szellemtől sem, melyet pedig az egyistentan apostolai kegyetlenül irtogattak. Ha ez eposz az idealreal korszak második felében készül, mikor még van érzékünk a nemzeti nagyság iránt, de már szeretjük az érzéket, a mesést, a mondait, a naiv mythosi világot, valószínű, hogy a költő elénk tudja varázsolni a perzsa szellem egész körét. Édes, naiv képét kapjuk a perzsa nemzeti érzésnek, gondolkodásnak. A hősköltemény azonban nagyrészt az új idők hajnalán, az ébredező idealismus napjaiban született. Mahmud szultán (997—1030) korának leghatalmasabb fejdelme volt lelkes pártfogója. Uralkodása egyidejű a mi szent Istvánunkéval, a kinek királyságával kezdődik a vallás, az erkölcs, a politika, szóval az egész nemzeti élet reformja. Ez az idealismus azonban nem kedvezett az eposz nyugodt tárgyias hangjának, felfogásának. Ariosta, ki még jó részt a XV. század realizmusának gyermeke, az *Orlando furioso* szerzője (1516.) sem tud igazi elbeszélő lenni, annál kevésbbé

Voltaire az ő *Henriásában*, (1728.) ki már készakarva kikertüli az ajánlkozó mythosi elemeket is s allegorikus alakokkal, álmokkal, jóslatokkal pótolja őket; még kevésbé a mi Vörösmartynk *Zalán futásában* (1825.). Az idealismus eposzaiban rendesen mély hazafi fájdalom szava nyilvánul égő honszeretetet nyilatkozik, nemes patriotismus foglalja el az életkedv helyét, dicső harcok, nagy nemzeti küzdelmek foglalkoztatják szívünket és képzeletünket. Firduszi lelke sokszor a fatalismus rabja. Művén a pusztulás, a halál elegiás hangja ömlik el. Olykor megszakítja elbeszélését s figyelmezteti hallgatóját, hogy gondolja meg, milyen vén ez a világ, mennyi romlás ment és megy ezután is végbe e hegyeken és síkokon! Renan ezt részben az izlamnak tulajdonítja, részben a perzsa bölcsészetnek. «Az izlam és a perzsa bölcsészet vitte be a *Sah-náméba* az ember végzetének mélabús fogalmát, melyet nem ismertek a homeri költemények, sem a carlovingi énekek. Az életkedv, a jó kedv a halálban is alkotó elemei az epikus szellemnek. Roland és Achilles, Olivier és Hector sohasem töprenkedtek magukon.» Renan ítélete aligha igaz. A perzsa, mint árja nép, szintén tud vígadni, gyönyörűségét tudja találni az életben. Firduszi e hangját épen úgy idealismusának kell tulajdonítanunk, mint a magyar Vörösmarty fájdalmas elégiai kitéréseit. Mindkettő lángolón szereti hazáját, hisz a dicsőségben, szereti a jót, a nemeset, a fenségést, lelkesedik az eszményi műveltségért. De míg Vörösmarty művei modernebbek s kizárólag az övéi; a *Sah-náme*, a *királyok könyve* századok alatt új episodokkal bővült, az eredeti mű tetemesen átalakult vagy legalább módosult, a mit annál könnyebben lehet megtenni, mert úgy sem volt egységes munka. Csakhogy az eszményibb előadásba realisabb részek keveredtek s így elveszett belőle a hang és a felfogás egyöntetősége.

IV.

Isten és a természet.

Az idealrealismus második felében mindig jobban elterjed a történeti világnézet. Az idealista világos képet, átlátszó igazságot, feltétlen doctrinát keres; de már az idealrealismus hajnalán szembetűnik e merev érzés, gondolkodás egyoldalúsága. Az idealista saszeme érzéketlen az élet apróságai, a lét ezer meg ezer árnyalata iránt: a realista pedig éppen ezekben leli gyönyörűségét. Gondolkodása az eszme haladásával mindinkább érvényre jut. A gyakorlati kérdésekben nem is nehéz ez a simulás az eszme haladásához. A víz is mindig lefelé foly, a mélyebb helyeket keresi s rendszeren megtalálja. Nagyobb nehézség merül fel a legmagasabb kérdések eldöntésénél, minő az Isten és a természet kérdése. Az idealista ezeket is ridegen, lehetőleg körülírva, szabatosan meghatározva szereti átérezni, elgondolni. Az idealrealismus nagy nemzeti, nyelvi, irodalmi, művészeti, erkölcsi és gazdasági egysége még jó ideig szintén gyönyörködik a metaphysical kérdések egységes felfogásában. A második fele azonban számos mystikust mutathat fel. A vallásos érzelem nem oly rideg dogmatikus keretekben uralkodik a mystikus ember szívében. Neki az homályos, rejtelmes, sejtelemszerű, lágy, kenesztés érzés, melynek Renan készítette el, Renan írta meg a theológiáját. Segítségére jött az újabb bölcsészet ama roppant horderejű fölfedezése és tana, hogy a világ, igen a természeti és erkölcsi világ örökös levésben van s így minden, a mi létezik; a történelem tárgya. «Elhagyni az *Isten* szót, melyet az emberiség annyira tisztel, melyet régi szokás szentesít és szép költeményekben használtak, annyit tenne, mint felfogatni a nyelv szokását. Mondd az együgyűeknek, hogy éljenek az igazság, a szépség, az erkölcsi jó utáni vágynak.

nem értik meg szavaidat. De mondd nekik, hogy szeressék az Istent, ne bántsák meg az Istent, bámulatatosan meg fognak érteni. Isten, Gondviselés, halhatatlanság mindannyi jó régi, talán kissé nehézkes szó. melyeket a bölcsészet a legkeresettebb finomsággal magyarázhat, de sohasem lesz képes kellően pótolni. Egy vagy más alakban Isten mindig a mi érzékfölötti szükségjeink összesége, az eszmény kategóriája marad, azaz oly alak, melyben mi felfogjuk az eszményt, épen úgy, mint a testek kategóriái a tér és az idő, vagyis oly alakok, melyekben fölfogjuk a testeket. Más szavakkal: e szép, igaz és jó dolgok előtt állva az ember, felmagasztosul, és az égi varázstól megigézve, megsemmisíti hitvány személyiségét, föllelkesül, elmerül. Mi ez egyéb mint imádás?»

Ime a mysticus Isten, a realismus Istene összeegyeztetve a *levés* tanával! Az idealista egy sereg bizonyítékkal áll elő, hogy van Isten. De ezek gyarlósága szembetűnő. Ha az ész vezetné az embert, előbb-utóbb mindnyájan atheisták lennénk, mert se a tapasztalás, se a speculativ nem tudja nekünk bebizonyítani, hogy van Isten. «A tudomány nem tárja fel; a természet, távol attól, hogy kijelentené, erkölcstelen, a jó és rossz közönyös neki. A történelem pedig állandó botrány erkölcsi szempontból.»

De hát mi bizonyítja nekem, hogy van Isten? Az én realista szívem. A mysticus realistanak szüksége van Istenre, föl kell emelkednie az Istenhez: ez az érzelem a legjobb bizonyíték. «Az Isten a lelkiismeret, nem pedig a tudomány és a metaphysica eredménye. Nem az ész, hanem az érzelem határozza meg az Istent.» És Renan a leggyöngédebb érzelem hangján szól az Istenről. Csupa kenet és melegség! Imádkozik, alázatos szavakkal könyörög hozzá csak úgy mint bármely jámbor hívő. A hatvanas években mély felháborodással olvasták ez imádságos szavakat a pusztuló idealisták, ma kevésbé sértő, botránykoztató a jámbor keresztyének

szemében is, mert ezek szintén realisták. Az az édes, keneses vallásos hang jól esik nekik. A hatvanas években igen sokan léha fufangnak, a hívő lelkek hitvány rászédésének, istenkáromló hypocrisisnek jelezték ezt az imádságos hangot. ma a legtöbbben látják és őszintének tartják azt a hódoló tiszteletet és imádatot, mely Renan lelkét az Isten iránt eltöltötte, vagyis Renan megelőzött bennünket a realizmus ösvényén. Ő már erősen mysticus volt az idealrealismus delén, épen úgy mint Eckhart, Tauler, Böhme szalezi sz. Ferencz és mások.

Mi az Isten? Az idealista mindent körül szeret írni, szigorúan meghatározni, a fogalom jegyeit pontosan kijelölni, megállapítani. Az idealista tudós és író bármiről szól, tisztába akar jönni tárgyával. Még tanítását is meghatározással szereti kezdeni. Ismeretes, hogy a nyelvtant is fogalmának megállapításával kezdi. *Quid est grammatica latina?* Mi a latin nyelvtan? A realista irtózik minden meghatározástól. Nem tudván összefoglalni, nehéz neki a lényeges és esetleges jegyeket gondosan megkülönböztetni, ez utóbbiakat mellőzni s így a tárgy fogalmát megállapítani. Ha mégis okvetlenül szüksége van meghatározásra, inductive jár el, csak fejtegetéseinek végén mondja ki.

Ha Istenről van szó, az idealista mindjárt kész a meghatározással, az isteni sajátságok, attributumok elszámolásával; lehet, hogy a realista utána mondja, de nem érzi, nem látja oly tisztán a fogalmat, nála az érzés, a szív az uralkodó; szívével gondolkodik. Mi tehát a realistanak, a mysticusnak az Isten? Mivel az érzelemnek köszönhetjük az Istent. csak az érzelem határozhatja meg. Az érzelem azonban nem ismeri az elvont attributumokat, tehát nem is ezekkel határozzuk meg az Istent, hanem csak szeretjük. A ki szereti, az ismeri. Vele szemben csak egy jelző jogosult, mely azt állítja, hogy van. Ha teljes bizonyossággal, evidentiával

magunk elé állíthatnók őt, olybá vennők mint egy mértani theoremát, melyet megengedünk, de nem szeretünk. E hasonlatban van egy kis igaz. Az, hogy a realista szereti a titkost, a rejtelmest; másrészt nagyon téves, mert mint Caro megjegyezte, az Isten nem elvonás mint valamely theorema, hanem gondviselő mennyei Atyánk. «Mindazon kifejezések, melyeket a theodicea használ az Isten természetének és attributumainak magyarázatára, a véges lélektan sajátjai. Az Istenre viszik át mindazt, a mi az emberben tökéletesség, szabadság, értelmiség stb. s nem veszik észre, hogy e szavak tagadják magát a végtelenséget. Kell-e még hozzátennünk, hogy a szükségszerűség, az öntudatnélküliség stb. kifejezések még képtelenebbek lennének? Az igazság az, hogy e szók mind az emberre vonatkoznak s nincs értelmök az Istenre alkalmazva.» A mysticusnak, a realistának mire való volna az Isten meghatározása? «Óh mennyei Atyám! nem tudom, mit tartasz fenn számunkra. Vajjon e hit, melyet nem engedsz kitörölni sziveinkből, vigasztalás-e, melyet gyarló végzetünk elviselésére nyujtottál? Jótékony csalódás-e, melyet irgalmad bölcsen kigondolt, vagy pedig mély ösztön, kinyilatkoztatás, mely elég azoknak, a kik méltók reá? Igaza van-e a kétségbeesésnek és ily szomorú volna-e az igazság? Nem akartad, hogy nyílt választ kapjunk kétségeinkre, hogy ne legyen érdemnélküli a jóban való hit és számítás az erény. Világos isteni kijelentés egyenlővé tette volna a nemes lelket a köznapival; az evidentia hasonló dologban szabadságunk elleni merénylet volna; azt akartad, hogy belső szervezetünktől függjön a mi hitünk. Áldott légy mysteriumodért; áldott légy, hogy elrejtőztél; áldott légy, hogy fentartottad szívünk teljes szabadságát.» Ez elég a mystikus keblének. Hisz neki csak édes vallásos, félhomályos érzés kell. A XVII. század második felében, az idealismus végén támadnak a pietisták mindenfelé, a kik elvetik a dogmák feszegetését; századunk elején

Schleiermacher és mások a tiszta édes vallásos érzelembe helyezik a religiót. Századunk hetvenes éveiben kezdenek újra szaporodni a mystikusok és pietisták, a kik ma roppant sokan vannak. A papok nem igen foglalkoznak a hitágazatokkal, nem keresik a dogmák finom megkülönböztetéseit, hanem a jámbor hívők belémerülnek a vallásos érzésbe. Ezért lehetségesek a realismus idején az uniótörekvések, mint a XV. században a keleti és nyugati egyházak között, hasonlóképen a XVII. század végén Leibnitz és mások iparkodásai, melyek megújulnak századunk második tizedében és létrejön a protestans alliance, napjainkban pedig XIII. Leo a keleti és az angol egyházakat akarja egyesíteni a rómaival.

Az eszményibb gondolkozású azon azonban nem nyugathatik, neki legalább azt kell kérdeznie, hogy van-e Isten? És Renan megfelel reá: «Vajjon a természetén és emberen kívül van-e még valami? — kérdezitek tőlem. — Van minden, felelem én. A természet csak látszat, az ember csak tünet. Ott van az örök alap, ott van a végtelen, a substantia, az eszmény; ott van a szép muzulman kifejezés szerint az, *a ki tart*; a zsidó kifejezés szerint, *a ki van*. Ott van az atya, kinek öléből származik minden, a kinek ölébe tér vissza minden». Belőle származunk, belé térünk vissza. Tulajdonkép csak ő van, ő az örökké élő, az örökkévaló Isten. De mivel minden örökös levésben van, az Isten is szüntelen változik, azért bár van, mégis csak lesz. «Az Isten akkor lesz teljes ha az Isten szót a teljes lét synonymjává teszik. Ez értelemben Isten inkább lesz, mint van: *in fieri* van, önmaga megalkotásának útján van. De itt megállva, nagyon tökéletlen theológiát adnánk. Az Isten több, mint teljes lét, ugyanakkor feltétlen is. Abba a sorba való, melyben a matematika, a metaphysika, a logika igazak, ő az eszmény helye, a jónak, szépnek és igaznak élő kútfeje. Ekkép tekintve az Isten tel-

jesen és fentartás nélkül van: örökkévaló és változhatatlan, haladás és levés nélkül.»

Mily érdekes ellenmondások! — mondaná az idealista. A mystikus azonban sejti és érzi, bár azt hiszem, nagyon kevesen olvassák e rejtelmes magyarázatokat. Nekik elég, hogy van egy félhomályos ideáljok, egy megfejtethetlen, a végtelenségből rájuk tekintő mennyei atyjok, a ki szívükhöz tud szólani, boldogítja, az érzelem édes varázsával enyhíti, vigasztalja, megigézi, elbájolja őket.

Ha némi fogalmat óhajtunk szerezni az idealista, az idealrealista és az igazi realista vallásos érzéseiről, vegyük kezünkbe egy szent Bernát, egy szent Ágoston és egy Kempis Tamás műveit. Szent Bernát költői és szónoki erővel, olykor sentimentalis hangon nyilatkozik az Istenről; hisz jobbara idealista. Szent Ágoston *Soliloquiái* az idealrealismus delének termékei. Nemes, férfias hangon, bár keresztyén alázattal és epedéssel szól Istenéhez. Érzése még nem tud elég meleg, közvetlen és benső lenni. Dogmatikus elme, a ki a finom megkülönböztetésekhez is ért. Tud általánosítani és meghatározni. Kempis Tamást már nem aggasztják a hitágazatok, csak Jézus édes szerelmével van tele. «Istenem és mindenem! A ki érzi, annak elég van mondva és gyakran ismételni jól esik a szerető szívnek. Jelenléted felvidít mindent; ha pedig eltávozol, unat minden. Lecsillapítod szívedet, adsz békét és ünnepi vidámságot.» Hány száz meg száz ily kedves sort lehetne kiírni az *Imitatio* kis könyvéből! E mysticismusnak kifejezője a XVII. században és a következőnek elején főképp szalezi Ferencz *Philothéája*, a XIX. század első és második tizedében számosan tolmácsolták ezt a mystikus vallásosságot, a művelt protestansok számára különösen Schleiermacher tevé, most pedig Renan volt legnagyobb bölcselő mestere a fensőbb műveltségű közönség számára.

És mi történik az emberrel? Renan megfelel e nehéz kérdésre is, mikor azt mondja, hogy «a lélek halhatatlan, mert kiszabadulván az anyag szolgálai föltételeiből, eléri a végtelent, kimegy a térből és időből és belép a tiszta eszme birodalmába, az igazság, a jóság és szépség világába, hol többé nincs korlát, nincs határ». Ez a világ maga az Isten, a ki *lényegesen a lelkek helye*. Mert a lélek vagy cselekszik, vagy szeret; az Isten pedig eszmény levén, minden szeretetet tárgya. Csakis az Istenben vagyunk halhatatlanok, mondja Renan, másutt pedig: hogy csupán az Isten emlékezetében. De mivel az Isten is fejlődik, hasonlóképp a világ és benne mi; mentől inkább lesz az Isten, annál igazságosabb is lesz. Végre teljesen lesz azon a napon, melyen, a ki fáradozott az isteni munkán, érezni fogja, hogy beteljesedett az isteni mű és látni fogja a maga részét . . . A ki semmi áldozatot sem hozott a jónak, az igaznak, akkor megkapja művének a megfelelőjét, vagyis a semmit. «*Beatam resurrectionem expectans*, ime ez az igazi formula idealistának és keresztyénnek, mely illik a sírra.» E mystikus tanok igazságát vitatni, helytelenségét czáfolni, nem lehet. Ha a feltétlen igazság körébe tartoznának e kérdések, mint az idealista szereti elgondolni — bizonyosan lehetne úgynevezett tárgyias bírálatot mondani. Ez azonban hiábavaló fáradozás lenne. Ki tudná bizonyítani vagy tagadni, hogy igaza van-e Renannak, vagy nincs? A mit ő hirdet, az megfelel a realismus mystikus gondolkodásának és érzésének, egy bölcselő lélek édes vallásos alkotásának. Bizonyosan igaza volt azok szemében, a kik rokon mystikus gondolkozók valának, épen úgy, mint a hogy Brunetiére úrnak igaza van, mikor felszólít bennünket, térjünk vissza a katolikus egyház kebelébe. Mily sokan érzik az ő nézeteinek igazságát, helyeslik felfogását s bizonyosan számosan követik felhívását. De sokkal többen vannak oly lapos, érzéki, léha teremtetések, oly buta realistikák,

a kik a gyönyörök Eldorádójában, vagy a napi gondok fárasztó munkájában nem érnek rá mystikusan bölcsekedni, a kik megelégedve látszanak lenni a dolgok menetével, a realismus fényes anyagi sikereivel, kiket nem igen kísértenek a lelkiek; ezek úgy találják, hogy nincs igaza se Renannak, se Brunetiérenek. Vannak ismét az idealrealismus második feléből ránk maradt kisebb-nagyobb politikusok, a nemzeti egység, az állameszme bomlott vagy romlott hivei, a kik nem tudnak átmenni a realismus decentralisáló, kiegyenlítő eszmevilágába, ezek sem értik meg Renant. A zsidók között sem igen akad, a kinek az ily mélységes mysticismus iránt érzéke volna. Összefoglaló gondolkodásuk nem igen rokonszenvez a mysticismussal. Brunetiére cikkét például a zsidó tudósok és hirlapírók legkevésbé értették át. Ezeknek tehát bármily érvekkel álljunk elő, buzgóságunk csak vesztegetné az időt. Magam is, midőn évekkkel ezelőtt báró Hellenbach mystikus bölcsezetét akartam tanulmányozni, hamar belefáradtam és félredobtam. Hasonló benyomást tettek reám a spiritisták könyvei, vagy az amerikai Hofmann Ferencz munkája: *Magie, White and Black*. A mysticismus efféle mélységes termékei mindig untattak; de van-e jogom azt hirdetni, hogy nincs igazuk, hogy csak az én sajátom az igazság, az övék a tévedés? Azt talán még el lehetne mondani, hogy csak nekik van igazuk, mert szigorúan véve 1875-től kezdve én jóformán anachronismus voltam. Én is simultam ugyan a realismushoz egy kissé, de távolról sem annyira, mint számos embertársaim, annyira épen nem, mint egy Renan. Társaim legalább azzal dicsekedhettek, hogy a kor gyermekei, míg én bensőmben egy kissé meghasonolva, szórakozással akartam földeríteni lelkem borúját.

Bodnár Zsigmond.

A BUDGET-JOG ÉS GYAKORLÁSA.

— Első közlemény. —

A nemzet és korona közti viszonynak, az alkotmányos élet tényezői közti helyes egyensúlynak és erőarányának a parlamenti rendszerben megtalált legerősebb kifejezője a törvényhozás budget-joga. Ha az állam mint organikus lény, melynek természetével járó magasabb céljai és feladatai vannak, abban is hasonlít az egyeshez, hogy létezése, céljai biztosítására gazdasági erők igénybevételéhez kell folyamodnia, úgy ebből önként foly az is, hogy mint az egyesek, úgy az állam is, mint összetett lény, a szükségletei kielégítésére nélkülözhetlen eszközök, a gazdasági élet javai beszerzésére súlyt kell hogy fektessen, s cselekvőségét ezek biztosítására, az államkormányzat egyes ágai viteléhez rendelkezésére álló finansiális eszközök gazdaságos berendezésére, egyszóval háztartása egyensúlyba hozására kell, hogy irányítsa.

Kétségtelenül állván ezek szerint, hogy az államélet egyik legvitálisabb funkciója épen anyagi berendezkedésének célszerűségén fordul meg, melynek összhangzatos és egybevágó mechanismusa nélkül képtelen lenne azoknak a magasabbrendű erkölcsi és culturális feladatoknak teljesítésére, melyek az állami közösségbe állt egyeseknek folytonos emberi tökéletesedésükön munkáló ösztönei előtt lebegnek, a mely tökéletesedésnek pedig szükségképeni szerve és eszköze maga az állam: ennél fogva természetesen látszik, hogy